

הגבלות בקיום מצוות תוכחה בימינו

ירון ריקובר

הקדמה

רש"י על הגמרא במסכת שבת (דף קכ"ט, ע"ב) מגדיר את המילה תוכחה: לשון "לכו נא ונוכחה" (ישעיהו א, י"ח), דהיינו, להציג את טענותינו. הכוונה שם היא להתדיין ולהודיע מי הוא שסרח על שכנגדו.

לעתים אנו נתקלים במבוכה כאשר אנו רואים חבר עובר עבירה ואיננו יודעים כיצד להגיב. הבעיה נעוצה בכך שמצוות תוכחה אינה חלה לגבי כל אדם ובכל שעה, אלא יש לנהוג בה זהירות רבה, כי התוכחה כרוכה במכשול: יתכן שע"י שתוכיח את חברך על התנהגותו תפגע בגאווה ובעצמאותו, ויאמר: "איני רוצה שהמוכיח יחשוב שהוא צדיק וחכם ממני, ולכן דוקא עכשיו לא אשנה את התנהגותי", וכך יוצא שע"י התוכחה - קלקלת.

בעיה זו הועלתה כבר בתקופת התנאים. הגמרא בערכין דף ט"ז ע"ב אומרת: "תניא א"ר טרפון: תמיהני אם יש בדור הזה שמקבל תוכחה, אם אמר לו טול קיסם מבין עיניך, אומר לו טול קורה מבין עיניך. א"ר אלעזר בן עזריה: תמיהני אם יש בדור הזה שיכל להוכיח...". לפיכך יש לבדוק מהן ההגבלות בקיום מצוות עשה זו של תוכחה בזמננו, ומהם גדרי המצווה.

הסבר המצוה ע"י מפרשי המקרא

בפרשת "קדושים" מופיע הפסוק: "לא תשנא את אחיך בלבבך הוכח תוכיח את עמיתך ולא תשא עליו חטא" (ויקרא י"ט, י"ז).

הרמב"ן מפרש את הפסוק כיחידה אחת: "לא תשנא ... הוכח תוכיח": "אל תשנא את אחיך בלבבך בעשותו לך שלא כרצונך, אבל תוכיחנו: 'מדוע ככה עשית עמדי?' ולא תשא עליו חטא לכסות שנאתו בלבך, אלא בהוכיחך אותו יתנצל לך או ישוב ויתוודה על חטאו ותכפר לו". לפי הרמב"ן הפסוק עוסק באיסור שנאת החבר, ולכן "הוכח תוכיח את עמיתך" כדי שלא תשא את חטאו בלבך ותשנא אותו, וע"י שתוכיחו יתנצל בפניך ותסלח לו.

ה"אור החיים" על אותו פסוק מסביר בצורה שונה את טעם מצוות התוכחה: "לא תשא עליו חטא" זהו המשך ישיר ל"הוכח תוכיח", כלומר, טעם המצוה הוא שלא להשאיר את חברך בחטאו. ע"י שתוכיחו תעזור לו להרהר במעשיו ולחזור בתשובה, או לפחות לחשוב על מעשיו ולהתחרט עליהם.

הרמב"ם בהלכות דעות פ"ו אף מפרט כיצד יש להוכיח: לדבר בנועם ובשלוה אל החבר, בינך לבינו ולא בפרהסיא, ולומר לו: "רוצה אני להביאך לעולם הבא". (מלבד מקרה של חילול שם שמים ברבים שאז מצוה להוכיחו ברבים). הרמב"ם מוסיף שמידת החסידות היא למחול בלבך כאשר אדם הדיוט ביותר מבזך, ולא להוכיחו.

הגר"א ב"אבן שלמה" פרק ו' משיא עצות כיצד יש להוכיח: לא צריך להוכיח כל אדם אלא יש להפעיל שיקול דעת; וכאשר כבר תוכיח, תטול גם אתה שכר על המצוה שקיים. בכל אופן, הדרך הנכונה להוכיח היא לדבר בנחת רוח ולהציע עצות מעשיות כיצד עליו לתקן את מעשיו. כראיה לדבריו הוא מביא את הפסוק ממשלי: "ולשון חכמים מרפא" (ע"י דבריד תרפא את בעייתו הרוחנית).

המלבי"ם מציין שפירוש המילה "עמיתך" הוא - שעמך בתורה ובמצוות, אדם ששווה לך בדרגתו. עם זאת, עיקר המצוה הוא להודיע לחברך בראיות מהי מצוות התורה וכיצד עליו לנהוג; אך בכל מקרה אסור לביישו, שנאמר: "ולא תשא עליו חטא".

המלבי"ם מביא כבסוס לדבריו את הגמרא בערכין (דף ט"ז ע"ב): "הוכח תוכיח - יכול אפילו פניו משתנים? ת"ל לא תשא עליו חטא". מכאן אנו למדים שישנן הגבלות בקיום מצוה זו.

ה"משך חוכמה" מצביע על סתירה: "בספר דברים כתוב: 'לא תראה חמור אחיך' ובמשפטים כתוב: 'חמור שונאך'". ומתוך ה"משך חכמה": "משום דבערבי פסחים אמר: מי שרי לשנויי. והא כתיב: 'לא תשנא את אחיך', ומוקי בראה בו שעבר עבירה. וזה היה קודם מעשה העגל, אשר כולם ממלכת כהנים וגוי קדוש, אז הוה שרי לשנויי אם ראה בו עבירה. לא כן אחרי כל המסות אשר נכשלו בעוונות, אם יראה אדם בחבירו חטא ואם יפשפש במעשיו ימצא (בו עצמו) כמה מכשולים ופקפוקים, לכן אסור לשנוא איש כזה, רק מי שהוא סר מרע וצדיק תמים בדרכיו, אבל קשה למצוא כמותו, לכן כתיב (בתורה אחרי חטא העגל) 'אחיך' ולא 'שונאך' או 'אויבך'".

הערבות כטעם למצות תוכחה.

רבים מהחכמים לאורך הדורות פרשו שמצות תוכחה היא חלק מחובת "כל ישראל ערבין זה בזה".

הרלב"ג בפירושו על ספר יהושע (פרק ז, א) מסביר מדוע נענשו כל ישראל לאחר חטא עכן: "איך יתכן בזה בחוק המשפט האלוקי לענוש על חטא עכן את בני ישראל, וכבר צוותה התורה שלא ימותו האנשים כי אם איש על חטאו ימות?" ועונה: "כי הקבוץ הוא כמו איש אחד, והאיש ממנו הוא כמו אבר מאברי האיש ההוא, וכמו שכשיחלה אבר מה מאברי האדם ההוא בכללו, כן כשיחטא איש אחד מקבוץ ההוא - ינזק בו כלל הקבוץ".

ב"תנא דבי אליהו רבא" חז"ל המשילו בהקשר הזה, שבני ישראל "דומים לספינה שנקרע בה בית אחד; אין אומרים נקרע בה בית אחד, אלא כל הספינה נקרעה כולה". כלומר, די שיפער חור בתחתיתו של תא אחד בספינה על מנת שתטבע הספינה כולה. וזוהי התוצאה המעשית של "כל ישראל ערבין זה בזה". והמפרשים מלמדים אותנו שמצות תוכחה נובעת מערבות זאת: אם לא תוכיח את חברך - תשא עליך את חטאו, ותענש כמוהו.

הנביא יחזקאל בפרק ל"ג פסוקים ח' ט' אומר: "...ולא דברת להזהיר רשע מדרכו הוא רשע בעוונו ימות ודמו מידך אבקש, ואתה כי הזהרת רשע מדרכו לשוב ממנה ולא שב מדרכו הוא בעוונו ימות ואתה נפשך הצלת". כלומר, בכוחה של התוכחה לנתק את המוכיח מחטאו של החוטא ולשחררו מן האחריות ההדדית. והרמב"ם בהלכות דעות פ"ו פוסק: "וכל שאפשר בידו למחות ולא מוחה - הוא נתפס בעוון אלו, כיון שאפשר לו לו למחות בהם". וכאמור, אם מחה, הציל את נפשו ונפטר מאחריות הדדית.

הלכה למעשה

השלחן ערוך באורח חיים סימן תר"ח, ס"ב מסתמך על הגמרא בפרק ד' בביצה, שם ישנו דיון על דינן של נשים שהיו יושבות במבואות בשבת ולא חששו לספק טלטול.

הגמרא שם אומרת: "הנח להם לישראל מוטב שיהיו שוגגין ואל יהיו מזידין". **הרמ"א** שם מפרש שזה מדובר בדבר שאינו מפורש בתורה, אך דבר שהוא ודאי דאוריתא - יש למחות בידם, ואם יודע שאין דבריו נשמעים - יוכיחם ברבים רק פעם אחת ולא ירבה בתוכחות, אבל ביחיד חייב להוכיחם עד שיכוהו או יקללוהו.

היש"ש על הגמרא בביצה מביא את **הרא"ש** שבדאורייתא אם לא יודע אם יקבלו ממנו התוכחה או לא - מוחה בידם; אולם בדרבנן לא חייב למחות, רק כשיודע שבודאי יקבלו ממנו התוכחה. והיש"ש מדייק מרש"י שגם בספק דאורייתא יש להחמיר ולהוכיח.

"המגן אברהם" בסעיפים א'–ב' מרחיב על השלחן ערוך שם: "ואם יודע שהחוטא מזיד - ימחה, ואינו מוכיח - לא נענש כמותו, אבל עובר על עשה של הוכח תוכיח, וחייב להוכיחו, עד שינוזף בו החוטא, ומכאן ואילך אסור להוכיחו, שהגמרא ביבמות דף ס"ה ע"ב אומרת: "ואמר רבי אילעא: כשם שמצוה על אדם לומר דבר הנשמע כך מצוה שלא לומר דבר שאינו נשמע, ורבי אבא אומר: חובה, שנאמר: 'אל תוכח לץ פן ישנאך הוכח חכם ויאהבך'".

"מחצית השקל" שם ס"ק ג' מביא את המחלוקת ממסכת ערכין: רב אומר שיש להוכיח עד שהמוכח ירצה להכות את המוכיח. שמואל אומר עד קללה, ור' יוחנן אומר עד נזיפה, והלכה כמותו, (ויהונתן שהוכיח את שאול המלך עד הכאה, דכתיב: "ויטול שאול את החנית להכותו" החמיר והקפיד במצוה), ודעתו של "מחצית השקל", שבדורו, שהוא דור פרוץ, עדיף להחמיר ולהוכיח גם בשוגגים וגם במזידים, כדי שלא יהיה להם פתחון פה לומר שלא הוכיחו אותם. (הגמרא במסכת שבת דף נ"ה ע"א אומרת שבחורבן הבית הצדיקים מתו עם הרשעים בירושלים מכיון שלא הוכיחום אעפ"י שלא היו חייבים להוכיחם כיון שידעו שלא ישמעו להם).

"המגן אברהם" ממשיך בסעיף ג': "ובעבירה שבסתר יוכיחנו בסתר, ובעבירה שבגלוי יוכיחנו בגלוי שלא יתחלל שם שמים. וכל זה דוקא באיש את אחיו, שליבו גס בו, אבל אם היה איש אחר, שאם יוכיחנו ישנאהו וינקום ממנו - אין להוכיח." והחפץ חיים ב"ביאור הלכה" שם מוסיף: "במחללי שבת בפרהסיא או אוכלי נבלות להכעיס כבר יצא מכלל 'עמיתך' ואינו מחויב להוכיחו. (ולא ברור הדין במחללי שבת בסתר וכדו'). ומוחים בידם על דבר המפורש בתורה וצריך למחות אף כשיודע שלא יקבלום. היינו רק כשידינו תקיפה על העוברים למחות בידם, אולם כשאין כח בידינו להפרישם, אינו מחויב להוכיחם כיון שיודע שלא יקבלום." וי"א שאם לא הוכיח, מבטל מצוות עשה גם במקרה כזה.

ספר החינוך במצוה רל"ט כותב בענין זה: "ומכל מקום יש להתיישב לכל בעל נפש ולהשגיח הרבה בעניינים אלה ולחשוב ולראות אם יהיה תועלת בדבריו אל החוטא, שיוכיחנו ויבטח בהשם יתברך כי הוא יעזרנו בהלחמו עם שונאיו, ואל ירד לבבו ולא יירא כי השם יתברך שומר את כל אוהביו ואת כל הרשעים ישמיד".

ב"ספר המצוות הקצר" מצוה ע"ב מוסיף החפץ חיים שהפושעים בימינו אין בהם מצוות תוכחה, אלא יש לרחם עליהם ולספר להם מהי הדרך הנכונה, ולהחזירם בתשובה ע"י אהבת הבריות. ויש אומרים שמי שאינו מסוגל לדבר ברכות - פטור מלהוכיח.

דעת פוסקי דורנו

רוב פוסקי זמננו סוברים שמכיון שחובת המצוה היא תיקון מעשיו של החוטא, אזי כשיודעים שילך ויעבור על האיסור במקום אחר - אין מצוה להוכיח. **הר"ש אבינר שליט"א** בספרו "עם כלביא" (בסוף חלק א') מביא את **הגר"ש** שאומר, שבימינו כשרואים אדם שעובר על איסור תורה, יש להזהר מלעבור על איסור גדול יותר של גרימת שנהא לתורה ולעובדי ה', ולכן אם יש חשש כזה אין להוכיח את החוטא.

ה"אגרות משה" בחלק אבן העזר סימן ס"ג אומר, שיש לשקול כל דבר לגופו במצוות תוכחה, ולשאול רב האם וכיצד יש להוכיח בכל מקרה ומקרה. **התניא** בפרק ל"ב מסביר שכדי לקרב הבריות יש לאהבם תחילה ורק ע"י לקרב לתורה (ממידותיו של אהרן - אוהב את הבריות, ומקרבן לתורה), ואפילו לא הצלחת לקרב, לפחות קיימת מצות אהבת ישראל. ובכל מקרה אסור לשנוא אף אחד באופן מוחלט כי איננו יודעים חישובי מצוות ועבירות, ויש ללמד זכות על כל אחד ואחד ע"י שתתבונן על עצמך ותראה שאתה לא מושלם וכך לא תוכל לשנוא לגמרה אדם אחר, אפילו יראה לך רשע גמור.

סיום

הרמב"ם בפ"ד בהל' תשובה מפליג בחשיבות מצוות תוכחה, ומדבר על כך ש"צריך להעמיד בכל קהל וקהל מישראל חכם גדול וזקן וירא שמים מנעוריו ואהוב להם שיהא מוכיח לרבים ומחזירם בתשובה.

והרב חרל"פ ב"מי מרום" בחלק ו' פרק ט' מדגיש את חשיבות המוסר ביחוד בארץ ישראל, שלהבדיל מהגולה שבה יש להוכיח רק לפרטים, בארץ ישראל צריכים גדולי התורה להוכיח גם לרבים וגם לפרטים: "...ואם יבואו אז אנשים קצרי דעה וידמו לקרב קץ הגאולה ע"י המוסרים לתיקון הפרטים בלבד, הרי זה בחזקת תלמיד שלא הגיע להוראה ומורה ... והמוסרים הכלליים האלה שבעת צמיחת הישועה הוא גילוי אחדות ה' יתברך ותרבה הדעת ותפנה מקום לגילוי אורו של משיח".